

UOT 60:94

A.A.Bəndəliyeva
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
bandaliyeva@mail.ru

ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏCZAÇILIĞIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: təbabət, əczaçılıq, mənbə, müalicə vasitəsi, dərman, əlyazma, aptek

Orta əsr əczaçılığının xarakterik xüsusiyyətləri mürəkkəb dərman qeydlərindən, polifarmasiyadan başlamışdır. Bir reseptin tərkibinə aid çoxlu sayda inqrediyentlərə bir neçəsi aid edilirdi.

IX əsrin başlanğıcında Yaxın və Orta Şərqi bir çox ticarət-sənaye şəhərlərində (Bağdad, Buxara, Xarəzm, Səmərqənd, Şirvan, Bakı, Təbriz, Dəməşq və s.) “elm evləri” və “maarif cəmiyyətləri” yaradılmağa başladı. Orta əsr Şərqi təbabətinin böyük xidməti mülki xəstəxanalar və apteklərin açılması olmuşdur. Aptek müəssisələrinin funksiyası bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman vasitələrinin toplanması idi. Apteklər dərmanlar hazırlamalı, onların satışı ilə yaranacaq bütün məsələləri nizamlamalı, həkimlər və xəstələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaratmalı idilər. Bizansda apteklərin dəqiq yaranma tarixi məlum deyil, lakin Bizans aptekləri ilə eyni zamanda 754-cü ildə ilk aptek həmçinin Ərəb xilafətində (Bağdad şəhərində) yaradılmışdır.

A.A.Бандалиева

ИЗУЧЕНИЕ ХАРАКТЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФАРМАКОЛОГИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Ключевые слова: медицина, фармакология, источник, лечебное средство, лекарство, рукопись, аптека

Характерные черты средневековой фармакологии начались со сложной лекарственной документации, полипрагмазии. Некоторые из них были связаны с большим количеством ингредиентов в составе рецепта.

В начале IX века во многих торговых и промышленных городах Ближнего и Среднего Востока (Багдад, Бухара, Харезм, Самарканд, Ширван, Баку, Тебриз, Дамаск и т. д.) начали создаваться "дома наук" и "просветительские общества". Большой заслугой средневековой восточной медицины было открытие гражданских больниц и аптек. Аптеки должны были готовить лекарства, регулировать все вопросы, возникающие при их реализации, налаживать взаимоотношения между врачами и пациентами. Точное дата создания аптек в Византии неизвестно, но одновременно с

византийскими аптеками в 754 году была создана и первая аптека в Арабском халифате (в городе Багдад).

A.A.Bandalieva

STUDY OF THE CHARACTERISTIC FEATURES OF PHARMACOLOGY IN THE MIDDLE AGES

Keywords: *medicine, pharmacy, source, remedy, medicinal remedy, medicine, manuscript, apothecary*

The characteristic features of medieval pharmacology began with complex drug documentation and polypharmacy. Some of them were due to the large number of ingredients in the recipe.

At the beginning of the 9th century, in many commercial and industrial cities of the Near and Middle East (Baghdad, Bukhara, Kharezm, Samarkand, Shirvan, Baku, Tabriz, Damascus, etc.) “houses of science” and “educational societies” began to be created. A great merit of medieval oriental medicine was the opening of civilian hospitals and pharmacies. Pharmacies had to prepare medications, regulate all issues arising during their implementation, and establish relationships between doctors and patients. The exact date of the creation of pharmacies in Byzantium is unknown, but simultaneously with the Byzantine pharmacies in 754, the first pharmacy was created in the Arab Caliphate (in the city of Baghdad).

Orta əsrlərdə əczaçılığın inkişaf mərhələsi 3 dövrə bölünür: erkən orta əsrlər (V-XI), orta əsrlərin inkişaf dövrü (XI-XV), orta əsrin sonları (XV-XVII).

Erkən orta əsrlər dövrü ilahiyyat dünya görüşləri ilə xarakterizə olunurdu. Katolik kilsə amansızcasına təbii-elmi tədqiqatları, fəlsəfi, səmərəli (rasional) axtarışları, kübar elmi və mədəniyyəti izləyirdi. Lakin buna baxmayaraq digərləri – orta əsrlər dövründə, xüsusilə orta əsrlərin birinci yarısında ayrı-ayrı ölkələrdə mədəniyyət, təhsil sonradan inkişaf etmiş və elmi mərkəzlər yaradılmışdır. Dərmanşünaslığın inkişafına bu dövrdə magiya, astrologiya və xüsusilə, əlkimya öz təsirini göstərmişdir. Əlkimyanın inkişaf etməsi ölkələr arasında malların mübadiləsinə, əhalinin cah-calal predmetlərinə sürətlə tələbatının artmasına, qızıl mənbəyinin çoxalmasına kömək etdi. Orta əsr Avropasında yaranmış siyasi vəziyyət, çoxsaylı sarayların rəqabəti bütün xəstəlikləri müalicə etmək və cavanlığı qaytarmaq xassələri olan fəlsəfi daşın (“qırmızı daş”, “böyük eliksir”, “panaseya”) axtarışına əlverişli şərait yaratdı. Əksər hallarda bu – çoxsaylı vicdanlı tərəfdarların və kimyəvi təcrübələr yolu ilə fəlsəfi daşın tapılmasının, oksidləşən metalların nəcib metallara – qızıl və gümüşə çevrilmə üsulunun kəşf edilməsinin mümkünlüyünə inanan əlkimyanın

entuziastlarının təmənnasız axtarışları idi. Təəssüflər ki, bu dövrdə yalançı əlkimyaçıların sayı az olmamışdır. Əlkimyaçıların tədqiqatlarında əsas yeri civə və kükürd tuturdu. Civəni “metalların anası”, kükürdü isə “atası” adlandırırdılar. Əlkimyaçıların fikrincə, civə və kükürd istənilən metalı üstələyirdi. Onların fikrincə, təmiz metal tərkibində daha çox civə olan metaldır, az təmiz isə tərkibində kükürd olan metaldır. Güman edirdilər ki, daha möhkəm, parlaq və döyülmə qabiliyyətli metal tərkibində civə olan metaldır, dəyişikliyə məruz qalan metalın tərkibində isə kükürd vardır. Əlkimyaçıların hesabına laboratoriya yolu ilə əldə olunan maddələrin sayı artdı və nəticədə əczaçılıqda tətbiq edildi (4, s.84-85).

Əlkimyaçıların xidməti nəzəri və tətbiqi kimya sahəsində biliklərin kifayət qədər genişlənməsi olmuşdur. Əlkimya dövrünə kimi məlum olmuş su hamamından başqa birbaşa odda və qumlu hamamda qızdırma-isitmə ilə əlaqədar müxtəlif əməliyyatlar zamanı tətbiq olunan aparatlar da yaradılmışdır. Destillə olunma, buxarlandırma, filtrasiya, kristallaşdırma, sublimasiya üsulları təkmilləşdirilmişdir. Əlkimya dövründə əhəmiyyətli kəşf buxar aparatlarının destillə və tərkibini müəyyənləşdirmə metodlarının kəşfi idi. Bunun nəticəsində efir yağı, destillə olunmuş su, spirtli içki, skipidar (terpentin yağı), xlorid və nitrat turşusu və s. əldə edilmişdir. Dəfələrlə destillə yolu ilə təmiz spirt əldə edilmiş, sonra etil spirti adlandırılmış və ya şərab destilləsi əldə edilmiş, həmin vaxtı bütün uçucu maddələr isə spirt, ətir adlandırılırdı. Maye maddələrin destilləsindən əlkimyaçıları bərk maddələrin sublimasiyasına keçmişlər. Daha çox qatılaşdırılmış və destillə olunmuş maddə əldə etmək məqsədilə üçqat və beşqat destillə metodlarına müraciət olunurdu. Alınmış məhsul (çəkilmə) essensiya adlandırılmışdır.

Eyni zamanda əlkimyaçıları kupelyasiya yolu ilə qızılı təmizləmə prosesini təkmilləşdirdilər və qızıl suyu üçün qızılın amalqamını tətbiq etməyə başlamışlar. Filizi qurğuşunla birlikdə əritmək metodu ilə gümüşün ayrılması həmçinin geniş tətbiq edilmiş və çoxsaylı metalların ayrılması üçün məqsədli hərəkət idi. Sadə metallardan metallurgiya, mədən işi, kükürdün istehsalı, duz istehsalı inkişafa başlamışdır. Ərəb əlkimyaçılarının çoxlu sayda əczaçılıq preparatlarının yaradılmasında, dərman maddələrinin hazırlanma qaydalarının öyrədilməsində, ilk apteklərin açılmasında böyük xidmətləri vardır (11, s.54).

Əlkimya təcrübi əczaçılığın inkişafına mənfi təsir göstərdi. Panasiya, uzun ömür eliksiri haqqında fikirlər yanlış yolla dərman vasitələrinin axtarışına yönəldi. Fantastik müalicə xassələrinə malik olan “içməli qızıl” kimi adlandırılan vasitəni misal gətirmək olar (26, s.80-82).

Orta əsr əczaçılığının xarakterik xüsusiyyətləri mürəkkəb dərman qeydlərindən – polifarmasiyadan başlamışdır. Bir reseptin tərkibinə aid çoxlu sayda inqrediyentlərə bir neçələri aid edilirdi. Dərman vasitələrinin

arasında əsas yeri teriak (əsas tərkibi tiryək və ilan ətindən ibarət olan, balla müxtəlif tozlardan qatışıq) tuturdu. Teriakın köməyi ilə orqanizmin immunizasiyası həyata keçirildi və o, həmçinin bütün daxili xəstəliklərə qarşı vasitə hesab edilirdi. Bu vasitələr bahalı hesab edilirdi. Ərəb xilafətinin şəhərlərində teriak dövlət nümayəndələrinin və dəvət edilmiş şəxslərin iştirakı ilə təntənəli olaraq camaat qarşısında – açıq şəkildə hazırlanırdı (4, s.84-85).

IX əsrin başlanğıcında Yaxın və Orta Şərqi bir çox ticarət-sənaye şəhərlərində (Bağdad, Buxara, Xarəzm, Səmərqənd, Şirvan, Bakı, Təbriz, Dəməşq və s.) «elm evləri» və «maarif cəmiyyətləri» yaradılmağa başladı. «Elm evləri» və «Maarif cəmiyyətləri»nin yaradılması haqqında fikirlər, yəqin ki, həmin dövrə kimi artıq xristianlar tərəfindən söylənilmişdir (20, s.492).

B.e. 476-cı ilində barbarların təzyiqi ilə Qərbi Roma imperiyasına hücumdan sonra Şərqi Roma imperiyası (Bizans) antik yunan və Roma ellinist təbabətinin və əczaçılığının ənənələrini davam etdirmişdir. Bizans ticarət və sənayesinin inkişafına, şəhərlərin iqtisadiyyatı və əhalisinin inkişafına görə fərqlənirdi. Məhz Şərq və hər şeydən əvvəl, Misir imperiyasının taxıl anbarı – mənbəyi olmuşdur. Misirdə kətan və pambıq yetişdirilmiş və emal olunmuş, burada digər əyalətlərə xidmət edən şüşə istehsalı geniş yayılmışdır. Şərqdə, xüsusilə Kiçik Asiyada maldarlıq geniş inkişaf etmiş, eyni zamanda qoyun və keçi saxlanılırdı. Heyvandarlıq bazarlarında yunçuluq sənayesi inkişaf etməyə başlamışdır. Suriya dəmir və zərgərlik məmulatları və xalçaları ilə şöhrətlənmişdir. Şərqi ölkələri: İsgəndəriyyə, Dəməşq, Antioxiya, Efes, Konstantinopol – iri ticarət mərkəzləri olmuşlar (6, s.320).

Şərq ölkələrinin iqtisadi üstünlüyünün rolu Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra artdı. Hindistan, Seylon, Abissiniya, Orta Asiya (Buxara, Xarəzm), Zaqafqaziya, Çin və digər ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsi sənayenin sonrakı inkişafına səbəb olmuşdur. Xüsusilə VI əsrdə Bizansa Çindən ipək toxumalar (barama toxumu) gətirilmiş və ipəkçilik inkişaf etməyə başlamışdır.

Bizansda təbabətin sonrakı inkişafı ilə yanaşı, dərman vasitələri, onların xüsusiyyətləri (xassələri), göstəriciləri və tətbiqi haqqında biliklər inkişaf etmiş və yeni dərman vasitələri təcrübədən keçirilmişdir. Perqamdan olan Bizans imperiyasının həkimi Yulian Ostupnik Oribaziy (326-403) IV əsrdə imperatorun tapşırığı ilə yunan və roma təbabətinə dair ədəbiyyatları toplamış və 72 cildə ibarət Sinopsis böyük təbabət ensiklopediyasını («Küllüyyat») tərtib etmişdir. Bu kitabların cüzi hissəsi – bizə aydın olan hissəsi gəlib çatmışdır. Oribaziy öz ensiklopediyasına Halenin, Herodotun,

Diaskoridin, Rufanın, Dioklanın, Demosfenin və başqalarının işlərini daxil etmişdir (22, s.158).

Təbabətə dair klassik qədim əsərlərin Suriya tərcümələrindən bizim dövrə Hippokrat və Halenin bəzi əsərləri (qida maddələrinin xassələri, sadə dərman vasitələri və yerli xəstəliklər haqqında əsərlərin bir hissəsi) gəlib çatmışdır.

Orta əsr Şərq təbabətinin böyük xidməti mülki xəstəxanalar və apteklər olmuşdur. Aptek müəssisələrinin funksiyası bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman vasitələrinin toplanması idi. Apteklər dərmanlar hazırlamalı, onların satışı ilə yaranacaq bütün məsələləri nizamlamalı, həkimlər və xəstələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaratmalı idilər. Bizansda apteklərin dəqiq yaranma vaxtı məlum deyil, lakin Bizans aptekləri ilə eyni zamanda 754-cü ildə ilk aptek həmçinin Ərəb xilafətində (Bağdad şəhərində) yaradılmışdır (7, s.464).

Ruha və bədənə şəfa vermək barədə xristian kilsələrində qəbul edilmiş nəzəriyyələr orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə kimi təbabət və əczaçılığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir (2, s.127).

Monastırlar (monasterion yunan sözü olub – tərkî dünya hücrəsi deməkdir) vahid həyat (yaşayış) tərzinə malik olan rahib və rahibələrin cəmiyyətidir. Əvvəllər orta əsr monastırları Avropanın təbabət biliklərinin saxlanma yeri olmuş, cəmiyyətin həyatında müsbət rol oynamış, monastırlarda yaşayan əhali arasında savadlılığın, kitab işinin, təbabətin yayılmasına kömək etmişdir. Köhnə təbabət kitablarından xüsusilə müxtəlif xəstəliklərin müalicə metodları, həmçinin onların müalicəsi üçün dərmanların hazırlanma üsulları haqqında qeydləri götürmüşlər.

Monastırlarda rahiblər çoxlu sayda dərman bitkilərini saxlayırdılar, onların yetişdirilməsi və artırılması ilə məşğul olurdular, öz şəxsi qeyd kitablarını – göyərmələrini (herbaria) tərtib edirdilər. Buradan da nəticədə dərman bitkilərinin göstərildiyi əsərin nəşr edilməsi üçün “Hortus sanitatis” kitab adı yaranmışdır. Monastır təbabətinin və əczaçılığının xarakterik xüsusiyyəti müqəddəs adlı müalicəvi bitkilərin öyrənilməsi olmuşdur.

XIV əsrdə hər bir kilsədə nəinki xüsusi xəstəxanalar və həkimlər, həm də yaxşı təmin olunmuş apteklər də vardır. Monastırlarda dərman vasitələrinin hazırlanması üçün apteklərin mövcudluğu barədə məlumatlar Böyük Karlın (VIII əsr) dövründən qalmışdır. Monastır “aptekləri” monastır sakinlərini və sığınacaq-xəstəxanalarda yerləşmiş xəstələri dərmanlarla təmin edirdilər. Apteklərdə dərman vasitələrinin hazırlanması ilə infirmirlər (infirmorum latın sözündən) adlandırılan xüsusi hazırlanmış rahiblər məşğul olurdular. Həmin vaxtdan belə gündəlik adətə çevrilmişdir ki, rahibliyə hazırlanan adama və digər dini şəxsiyyətlərə monastırlardan dərmanlar resept və ödəniş əsasında verilir. Yuxarı ruhanilər tez-tez monastır

apteklərindən dərmanların ödənişlə satılmasına etiraz edirdilər. Rahib-aptekçilər mayeni qatılaşıdırmağı, qida-həzmin yaxşılaşdırılması üçün tətbiq edilməsini və qızdırmalı xəstəliklərin müalicə olunmasını öyrənmiş ilk şəxslərdir (25, s.282).

Din, təbabət və əczaçılıq arasında sıx əlaqələr onların dini əsaslarla birləşməsinə, xəstəxanalarda tibbi missioner qrupların və rahiblərdən şəfqət tibb bacılarının yaranmasına səbəb oldu. Həmin dövrün ən yaxşı həkimləri və əczaçıları rahib-abbat və yepiskoplar (baş keşişlər) idi, onlar eyni zamanda bədənin müalicəsi üçün dərman təyin edə və xəstəyə mənəvi cəhətdən dəstək verə bilirdilər.

O dövr ərzində monastır əczaçılığının inkişafında Müqəddəs Hildeqardın (1099-1179-cu illər) böyük əməyi olmuşdur. Hildeqard Reyn üzərində Binqem şəhərinin yaxınlığında tikilmiş Rupertsberq kilsəsinin rahibəsi idi. O, təbabət elmində böyük erudisiyası ilə şöhrətlənmiş, 250-dən çox dərman bitkisi haqqında yazmışdır. Kitabda boymadərən-qanotu, əmənköməçi (balbay), pion, qərənfil, pişikotu haqqında məlumatlar əks olunmuşdu. İlk dəfə öküzgözü – arnika və pilosellin dərman xassələrini aşkar etmişdir (5, s.566). Orta əsrlərdə ayrı-ayrı Şərq ölkələrində xeyli sayda elm evlərinin yaradılması və akademiyaaların açılması savadlı tibb-əczaçı kadrların hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Fəlsəfi məktəb adı ilə məşhur olan Akademiya Qədim Yunanıstanda (e.ə. VI əsr) Afinada Platon tərəfindən təşkil olunmuşdur. "Akademiya" sözü özü də qədim Yunanıstanın mifik qəhrəmanı Akademin adı ilə bağlıdır. Sonralar bu ad altında müxtəlif fəlsəfi məktəblər, cəmiyyətlər, ayrı-ayrı elmlərin fəaliyyətini istiqamətləndirən idarələr və s. nəzərdə tutulurdu. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə bir çox kənd təsərrüfatı, incəsənət, tibb, hərbi, texniki və s. akademiyaalar mövcuddur (23, s.82-83).

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ilk dəfə akademiya haqqında təsvir-vürün qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq, akademiyaaların sonrakı geniş inkişafı orta əsrlərdə Şərqdə olmuşdur. Platonun özünün Yunanıstanda yaratdığı ilk akademiya lazımi dərəcədə effektiv olmadığından öz-özünə aradan götürülür.

489-cu ildə Bizansda məşhur elmi, tibbi, fəlsəfi təfəkkürün mərkəzi olan Edessa akademiyaaları imperator Zeninin əmri ilə bağlanır. Bunun ardınca 529-cu ildə yenə Bizans imperatoru Afinada olan akademiyanı bağlayır. Bu akademiyalarda çalışan dahi alimlər Orta Şərqə üz tutur və orada yeni akademiyaalar yaratmağa kömək edirlər. Bunlardan birincisi, Sasanilər dövründə Nəsbibin şəhərindəki böyük fəlsəfi məktəb idi. Bu məktəb xüsusilə riyaziyyat, astronomiya, tibb və s. elmləri inkişaf etdirməyə başlayır. Tarixi məlumatlara əsasən VI əsrin sonlarında bu akademiyaada

minə yaxın elmi işçi var idi. Bunların sırasına Aristotel və Platon təlimlərinin ardıcılıları da daxil idi.

Lakin Şərq alimlərinin özləri də bu böyük yunan alimlərinin fikirlərini sadəcə qəbul etməyib onları inkişaf etdirərək yeniləşdirmişlər. Hətta məlumdur ki, qədim Yunanıstanın özündə də elm və mədəniyyəti inkişaf etdirən alimlərin içərisində Şərqdən olanlar az olmamışdır. Məsələn, Afina Akademiyasının sonuncu rəhbəri Dəməşqdən olan Damask adlı alim idi. Hərçənd ki, o, İsgəndəriyyə və Afinada elmə yiyələnmişdi, Aristotel və Platonun ardıcıllarının bir çox fikirlərinin əleyhinə çıxırdı. Elə onun mütərəqqi fikirləri Afinada akademiyların bağlanmasına və alimin var-yoxunun əlindən alınmasına səbəb olmuşdu. Oradan bu alim Ənuşirəvanın yanına gəlib onun köməyi ilə dövrün ən böyük akademiylarından biri olan Cündişapur Akademiyasını yaradır (VI-VII əsrlər). Bu, Xuzestan əyalətində indiki Düzful şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Burada böyük kitabxanalar var idi. Həmin Akademiyanın bir sıra elmi və tarixi abidələri bizə gəlib çatmışdır. Bu akademiya antik Yunan, Roma elm və mədəniyyətinin, xüsusilə tibb sahəsində Şərqdə davamı idi (21, s.252).

Lakin heç şübhəsiz, Şərqdə elmin və elmi akademiyların inkişafı İslam dövründə öz apogey nöqtəsinə çatmış, bu günə qədər bütün dünyanı heyran qoyan, Avropa intibahına belə təkan verən əsərlər məhz bu dövrdə yaranmışdır. VII əsrin 30-40-cı illərində İslam xilafətinin formalaşmasından sonra Suriya, daha sonralar Fələstin, Misir, İraq, Azərbaycan və başqa Orta Şərq ölkələrində elmi mərkəzlər, xüsusilə Abbasilər dövründə – VIII əsrdən başlayaraq Şərqdə yeni böyük akademiya – Bağdad Akademiyası formalaşır. Bu akademiya tibb ilə bərabər astronomiya, riyaziyyat, həndəsə və bir çox digər fənlər öyrənilirdi. Qərbdə bu zaman kimya haqqında heç bir məlumat olmadığı halda, Bağdad Akademiyası bu haqda böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Burada çalışan alimlər (Zəkəriyyə Razi Cabir) həm canlı, həm də cansız orqanizmdə olan maddələr mübadiləsini öyrənirdilər. Onların fikrincə, kimya elmi üçün mümkün olmayan heç bir şey yoxdur. Əlkimya adı ilə məşhur olan bu fəndə Bağdad Akademiyasında yeni metodlar yaranır, olan metodlar təkmilləşdirilir, çoxlu elmi əsərlər yazılırdı (1, s.412-413; 14, s.32-35).

VII əsrdən başlayaraq Şərqdə elm və mədəniyyət, o cümlədən təbabət və dərmanşünaslıq sürətlə inkişaf edir. Bu sıçrayışın səbəbi islam dininin meydana gəlməsi, Həzrət Məhəmmədin zühuru və onun mədəni inqilabı, Məhəmməd Peyğəmbərin ilahidən aldığı kamalı və ilhamın qüdrətiylə xalqı doğru yola çağırışı idi. “Alim öldü – Aləm öldü” ifadəsi də Məhəmməd Peyğəmbərə mənsubdur. O, təbabət elmini xüsusilə yüksək qiymətləndirmiş-dir. O, deyirdi ki, insana əvvəlcə can sağlığı lazımdır, çünki sağlam vücutda sağlam düşüncə olar. Məcəzi pozulan adam nə əməklə, nə

ibadətlə məşğul ola bilər. Odur ki, insanların səhhəti qayğısına qalmaq ümdə vəzifədir. Məhəmməd Peyğəmbər buyurmuşdur: “Elmlərin elmi bədən elmidir, sonra din elmi”. Peyğəmbərin belə münasibəti sayəsində Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda təbabət müqəddəs elm sahəsinə çevrildi. Təbabətə maraq artdı, onunla məşğul olmaq savab iş sayılmağa başladı. Orta əsrlərdə din xadimləri də təbabəti öyrənib, onunla məşğul olurdular (15, s.34-36).

Məscidləri, mədrəsələri, din və mənəviyyəti gənclərə peyvənd edirdilər. Mədrəsələr tarixdə elm və mərifət mərkəzi kimi qalmışlar. Təbabət, fəlsəfə təbiət elmləri ilə yanaşı, ümumi təhsilin tərkib hissəsi hesab olunurdu. Əlbəttə, burada Quranı da keçirdilər. Quran ayələrinin bir çox hissəsi bədənin salamatlığını təmin etməyə həsr olunmuşdu (9, s.17-18). Qurani-Kərimdə dini məsələlərdən başqa bir çox dünyəvi mövzulara da aid qiymətli məlumatlar vardır. Bəzi ayələrdə Allah-Təalanın insanlar üçün yaratdığı təbii nemətlərdən və onların faydalı xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verilir (13, s.129-134). Məsələn, Qurana görə, əncir və zeytun müqəddəs nemət hesab olunurlar (Ət-Tin surəsinin 1-si ayəsi). Keçmiş əsrlərdə və müasir dövrdə aparılmış araşdırmalar bu bitkilərin doğrudan da çox böyük faydası olduğunu təsdiq etmişlər. İslamiyyətdə xəstəliklərin qarşısını almaq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir (3, s.131-135).

Qurani-Kərimə nəzər salsaq, oradakı bütün əmrlər və qadağalar onun üçündür ki, insanlar bunlara riayət etməklə xoşbəxt və firavan bir həyat tərzini yaşasınlar. Bu əmr və qadağaları yerinə yetirmək üçün sağlam ruh və sağlam bədən lazımdır. Bununla əlaqədar islamın ən çox önəm verdiyi məsələlərdən biri də Allah tərəfindən bütün insanlara əmanət olaraq verilən sağlamlığın qorunmasıdır (10, s.480).

Peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədin sağlamlığa dair fikirləri “Tibbi Nəbəvi” və “Müxtəsər tibb” kitablarında toplanmışdır. Bu əlyazmaların katibi azərbaycanlı alim Məhəmməd Bərgüşadidir. Burada insana faydalı yeməklər, içməklər, ədviyyələr haqqında rəvayətlər verilmişdir. Bal, kışmiş, düyü, soğan, qoz, nar, xurma, sular, qeyri-yeməklər və onların orqanizmə lazım və zəruri olan cəhətləri göstərilir. Kitabda xəstəliklərdən sağalmaq üçün hansı pəhrizdən istifadə etmək haqda ətraflı məlumat verilir. Məsələn, hər kəs 3 ay bal yesə, o ili nə iflic, nə də bir sıra yoluxucu xəstəliklərə tutulmaz. “Tibbi Nəbəvi” elmi tibb kitabı olmamağına baxmayaraq, o, kamil ağılı məhsuludur. “Tibbi Nəbəvi” haqqında bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bunlardan bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Bu əsərlər təkcə islam aləmində deyil, həm də Avropa və digər dünya ölkələrində də rəğbət qazanmışdılar (12, s.18-29).

Məhəmməd Peyğəmbərin tövsiyələrdən ibarət hədisi-şərifləri “Kitab-ut-Tibb” adlı həcmli hədis kitablarında da əks olunmuşlar. Təbabətə həsr

olunmuş hədislərdən biri də qara çörəkotunun insan orqanizmi üçün, bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün çox xeyirli olduğu haqqdadır: “Bu qara çörəkotunda ölümdən başqa bütün xəstəliklər üçün şəfa vardır”. XIII əsr keçdikdən sonra XX əsrdə alimlər 200-ə yaxın tədqiqat aparmışlar və dünya elmi mətbuatında qara çörəkotunun müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında xeyli materiallar dərc olunmuşdur ki, bunlar da Həzrət Məhəmmədin hələ 1300 il bundan əvvəl dediyi sözlərinin sübutu deməkdir. Müəyyən olunub ki, bu bitkinin istifadə diapazonu doğrudan da çox genişdir. Məsələn, əgər qara çörəkotunu zeytun yağında bir az isidib, ağrıyan yerlərə sürtsələr, revmatizmin qarşısını almaq olar. Başqa bir məlumata görə, insan hər gün bir dəfə yeməkdən sonra bir çay qaşığı çörəkotunu qəbul edərsə, o tonusunu və iş qabiliyyətini qaldırar.

Orta əsrlərdə bir sıra şərq alimlərinin yaradıcılığı tibbin və əczaçılığın inkişafında mühüm rol oynayıb (8, s.18-32). Bu alimlərdən Əbu Əli İbn Sinanın təcrübi biliklərinin qeyd olunduğu “Qanun” kitabının rolu əvəzsizdir. Beş cilddən ibarət olan bu kitabın ikinci cildində sadə dərman vasitələri və onların təsirləri haqqında nəzəriyyələr şərh edilmişdir. Üçüncü kitabda şəxsi patologiya və terapiya, ayrı-ayrı xəstəliklər və onların müalicə üsulları haqqında qeydlər əks edilmişdir. Dördüncü kitab cərrahiyyə və qızdırma haqqında ümumi nəzəriyyələrə həsr edilmişdir. Beşinci kitabda mürəkkəb dərman vasitələri, zəhərlər və onlara qarşı padzəhrlər göstərilmişdir. Əczaçı-lıq tarixi üçün “Qanun”un ikinci və beşinci kitabları daha çox maraq kəsb edir. Biz bildiyimiz kimi, həmin dövrdə Buxarada Çinlə, Hindistanla, Bizansla və slavyanlarla qızğın ticarət aparılırdı. Dərman vasitələrinin sayı və onların hazırlanma üsulları artmışdır. Bütün bunlar birinci apteklərin yaranmasına, sonradan isə onun ayrı sahəyə çevrilməsinə səbəb oldu. İbn Sina və digər alimlərin işləri (əsərləri) əczaçılığın müstəqilliyini möhkəmləndirdi və sabitləşdirdi, onun daha yüksək səviyyəyə keçidinə kömək etdi (16). “Qanun”un ikinci kitabının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada farmakoloji təcrübə ilə yanaşı, bütün ölkələrin və əsrlərin təbabətinin çoxəsrli farmakoqnostik təcrübəsi birləşdirilmişdir. İbn-Sina əczaçılıq nomenklaturasında dərman vasitələrinin sayını Hindistan, Çin və Aralıq dənizinin sahilyanı dərman bitkilərinin hesabına genişləndirmişdir. İbn-Sina dərman vasitələrinin vahid sistemini yaratmış və onu kliniki müşahidələrlə və nəzəri təbabətlə əlaqələndirmişdir. İbn-Sinanın dərman vasitələrinin arsenalı (ehtiyatı) zəngindir və rəngarəngdir: o təkcə dərman vasitəsini deyil, həm də onu əldə etmə mənbəyini və dərman vasitələrinin hazırlanma üsullarını göstərmişdir. “Qanun”un ikinci kitabının birinci maddəsində dərman vasitələrinin farmakoloji təsirlərinə görə təsnifatı aparılmışdır: həll olunan, təmizləyən, möhkəmləndirən, sağaldan və s. İbn-Sinanın fikrincə, dərman vasitələrinin təsiri məxsus olduğu təbii

keyfiyyətindən və ya tənzimləmə hesabına onların xassələrinə görə orqanizmə təsir etmə qabiliyyətindən asılıdır. Sonradan müəllif dərman vasitələrinin xassələrinin müəyyən olunma üsulları haqqında ətraflı yazır. O hissiyyat orqanlarının (dada, qoxuya görə) həmçinin müqayisə etmə və eksperiment aparmağın köməyi ilə müəyyənləşdirmə üsullarını fərqləndirir. Dərman vasitələrinin təbii xassələrində əsas yeri onların insan orqanizminə təsiri təşkil edir (24, s.332-356).

Əsrin böyük alimi Əbu Reyhan Biruninin də orta əsr ərəb əczaçılığının inkişafında rolu əvəzsizdir. Onun “Farmakoqnoziya” və ya “Kitab as-Saydana fi-t-tibb” (“Təbabətdə farmakoqnoziya kitabı”) əsərləri ancaq 1927-ci ildə Bruse şəhərində (Türkiyə) aşkar edilmiş, vahid əlyazma şəklində bizə gəlib çatmışdır. Bu əsərin tədqiqatlarının nəticələri göstərmişdir ki, bu orta əsr Şərqiində dərmanşünaslığın dəyərli mənbəyidir. Bu dövr ərzində farmakoqnoziya həkim sənətinin birinci pilləsi hesab edilirdi, lakin təbabətin köməkçisi, müstəqil elm kimi də mövcud idi (19, s.1120).

Biruni yazırdı: “Farmakoqnoziya – növlərinə, cinslərinə və formalarına görə sadə dərman vasitələri, həmçinin yazılmış reseptlərə və ya göstərişlərə əsasən mürəkkəb dərmanların hazırlanması haqqında elmdir”. Bu baxımdan Biruninin anlatdığı farmakoqnostik məsələlər: dərman bitkilərinin yığılması, ən yaxşı çeşidlərin seçimi, həmçinin mövcud reseptlər üzrə mürəkkəb dərmanların hazırlanmasına aid idi (18, s.705). Farmakoqnoziyanın nəzəri və onun yeni vasitələrinin öyrənilməsi məsələləri ilə ilk növbədə həkimlər məşğul olmağa başlamışdılar. Biruni deyirdi: “Həkimlər bu sənəti təkmilləşdirməyi bacarmalı, nəzəriyyəyə daxil etməli və təcrübədən keçirməli, onu etibarlı farmakoqnostiklərə ötürməlidirlər”. Öz əsərlərini yazmaq üçün Biruni ona qədər yarım əsr ərzində Orta Asiya, İran, Hindistan, Əfqanıstan, Yunanıstan, Roma Kiçik Asiya alimləri tərəfindən yaradılmış 250-yə yaxın birinci mənbədən istifadə etmişdir (17, s.873).

Göründüyü kimi, Şərq xalqlarının təbabət və əczaçılığı onu təbiətə, təbiət elmlərinə yaxınlaşdırdı, nəzəri və praktik tibbin işlənməsinə, öyrənilməsinə təkan verdi, küllü miqdarda dərman maddələrini dünyaya gətirdi, onların hazırlanma qaydalarını təkmilləşdirdi ki, nəticədə orta əsr təbabət və əczaçılığı sürətlə inkişaf etdi. Hazırda bu sahənin tarixinin daha da dərinədən araşdırılması üçün mövcud tarixi mənbələrin öyrənilməsi qarşıda duran vacib və aktual məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı / Azərbaycan Tibb Universitetinin Respublika Dövlət Mükafatı

- Laureatı, Ə.e.x., prof. T.Ə.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Bakı, 2011, s.412-413
2. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsr əczaçılığının inkişafında etik prinsiplərin rolu / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr edilmiş (ATU) “Təbabətin aktual problemləri 2018” elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2018, s.157
 3. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə islam təbabətində istifadə edilən müalicə vasitələri haqqında // Odlar Yurdu Universitetinin “Elmi və Pedaqoji Xəbərləri”, Bakı, 2014, № 40, s.131-135
 4. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində dərmanşünaslığın öyrənilməsi / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2009, s.84-85
 5. *Bəndəliyeva A.A.* Təbii dərman vasitələrinin bəzi tarixi mənbələri haqqında / Azərbaycan Tibb Universitetinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2010, s.566
 6. *Ələkbərli F.U.* Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı: Elgün, 2013, 320 s.
 7. *Ələkbərli F.U.* Şərqin min bir sirri: 2 cildə, II c., Bakı: Məlhəm NPM, 2006, 464 s.
 8. *İbrahimov A.* Tibbə aid bəzi əlyazmalar haqqında / Respublika əlyazmalar fondunun əsərləri, c. 2. / A.İbrahimov, red. M.S.Sultanov. Bakı: Elm, 1963, s.18-32
 9. *Qonaqova R.* İmam Əlinin ictimai-siyasi fikirləri / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 23-24 sentyabr, 2004, s.17-18
 10. *Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə ed: V.M.Məmmədəliyev, Z.M. Bünyatov.* Bakı: Qismət, 2006, 480 s.
 11. *Rüstəmov A.İ.* Orta əsr Şərq təbabətinin inkişafı tarixindən / A.İ.Rüstəmov, S.A.Mehdiyeva. Bakı: Təbib, 1994, 54 s.
 12. *Süleymanova N.* Peyğəmbərin hədislərində tibbi müalicə üsulları / “Orta əsr əlyazmalarında ənənəvi tibb və əczaçılıq” I Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 12-14 iyun, 2006, s.18-29
 13. *Şəhriyar, Qumru.* Quran və təbabət / Azərbaycan tibb elminin tarixi problemləri I Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 1-2 fevral, 2005, s.129-134
 14. *Təqdisi C.H., Axundov İ.A.* Orta əsrlər Şərqində elm akademiyaları // Qütb, Bakı, 1999, № 5, s.32-35
 15. *Təqdisi C.H., Axundov İ.A.* Şərqdə islam tibbinin nailiyyətləri // Qütb, Bakı, 1999, № 6, s.34-36
 16. *Абу Али Ибн Сина (Авиценна).* Канон врачебной науки: в 5 кн, 2-е изд. Ташкент: Фан, 1979-1982
 17. *Абу Рейхан Бируни.* Собрание сочинений. Т.4, Ташкент: ФАН, 1974, 873 с.
 18. *Абу Рейхан Бируни.* Книга по фармакогнозии в медицине / Исследование, перевод, примечания и указатели У.И.Каримова. Ташкент: ФАН, 1974, 705 с.

19. *Абу Рейхан Бируни*. Китаб ас-сайдана фи ат-тибб. Ташкент: ФАН, 1974, 1120 с.
20. *Алекперли Ф.У.* Тысяча и один секрет Востока: в 3-х т-х, т.1, Баку: Нурлан, 2008, 492 с.
21. *Бородулин Ф.Р.* История медицины: Избранные лекции. М.: Медгиз, 1961, 252 с.
22. *Виды-Вирски Ф.* Об основных проблемах истории медицины. М.: Медгиз, 1961, 158 с.
23. *Виксна А.А.* Давид Гиероним Гриндель (к 200-летию со дня рождения) // Фармация, 1976, №6, с.82-83
24. *Геворкян И.Х., Мартиросян В.М.* Выдающийся врач средневековья Лбу Али ибн Сина (к 1000-летию со дня рождения) // Журнал экспериментальной и клинической медицины, 1980, т.20, № 4, с.332-356
25. История медицины: Материалы к курсу истории медицины / под ред. БД. Петрова. М.: Медицина, 1954, 282 с.
26. *Криков В.И.* О преподавании истории фармации в фармацевтических вузах // Фармация, 1984, №4, с.80-82

Redaksiyaya daxil olub 23.11.2023